

**SANOAT ISHLAB CHIQARISINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH
UCHUN NAZARIY ASOSLAR VA TUSHUNCHALI YONDASHUVLAR**

Kurbonova Mamura Abdukarim qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,

“Korporativ iqtisodiyot va boshqaruv” kafedrası assistenti.

Manzil: 100066, Toshkent shahri, Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.

E-mail: m.kurbonova@tsue.uz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1963-5255>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22857187>

Sanoat ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi kategoriyasining nazariy talqini

Iqtisodiy samaradorlik iqtisodiy fanining eng keng qo'llanilgan va bir vaqtda eng qat'iy ta'riflangan kategoriyalaridan biriga tegishli. Sanoat korxonasini boshqarish amaliyotida bu atama o'z-o'zidan oydinlik bilan qo'llaniladi: foyda keltiruvchi ishlab chiqarish samarador, zararli bo'lgan ishlab chiqarish esa samarasiz deb hisoblanadi.

Shunga qaramay, samaradorlikni moliyaviy natijaga tenglash xususiy bo'lib, keyinchalik ko'rsatilishi mumkin bo'lgan, eng beqaror talqinidir. U shartlarning butun qatorini bajarishni talab qiladi – narxlarning bozor xususiyati, korxonaning maksimal funksiyasining birligini, xarajatlar va natijalarni to'la hisobga olish, lekin haqiqiy sharoitda vertikal integratsiyalangan kompaniyalarining sanoat korxonalarida bu shartlar faqat qisman bajariladi.

Ushbu paragrafning vazifasi iqtisodiy samaradorlik kategoriyasining mazmunini uning nazariy genezisi orqali tiklash, uni u bilan sistematik ravishda aralashtirilgan qo'shni tushunchalardan farq qilish va shu asosida ichki buyurtma shartlari va regulatsiya qilingan narxlar sharoitida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga qo'llanilishi mumkin bo'lgan talqini shakllantirishdir.

Klassik iqtisodiy o'ylashda kategoriyaning genezisi

Samaradorlik muammosi iqtisodiy fanda jamiyatning boyligining o'sushi manbalari to'g'risidagi savol qo'yilishi bilan bir vaqtda paydo bo'ladi. Adam Smit 'Xalqlarning boyligining tabiati va sabablari haqida tadqiqot' (1776) asarida boylig'ing o'sishini mehnat bo'linishi va unproduktiv mehnatning differentsiatsiyasi bilan bog'laydi.

Smitda 'samaradorlik' atamasi yo'q bo'lsa-da, bu yerda uning mohiyatli yadrosi mavjud: foydali natija va sarflangan mehnatni solishtirish. Mehnat bo'linishi natijani o'zgarmas xarajatlarda oshiruvchi mexanizm sifatida qaraladi – ya'ni zamonaviy tushunchada samaradorlikni oshiruvchan omil.

Devid Rikardo 'Siyosiy iqtisodiyot va soliq belgilash boshlang'ichlari' (1817) asarida taqqoslamali xarajatlar nazariyasini rivojlantirib, samaradorlik nazariyasi uchun asosiy bo'lgan momentni kiritadi: samaradorlik faqat alternativalar solishtirilgandagina ma'no kasb etadi.

XX asrda samaradorlik nazariyasining shakllanishi

Kategoriya qat'iy formalizatsiyasini Vilfredo Pareto asarlarida oladi. 'Siyosiy iqtisodiyot darsligida' (1906) o'zimizlik tushunchasi shakllantiriladi, unga ko'ra iqtisodiy sistemaning holati samaradordir, agar bir ishtirokchining vaziyatini yaxshilash boshqa birini yomonlashtirmasdan.

Pareto samaradorligi sifatli, miqdorli emas, mezon: u samaradorlik holatlari samarasizlardan ajratib chiqaradi, lekin samaradorlik holatlari o'rtasida solishtirish imkonini bermaydi.

Ayni shuning uchun bu mezon, nazariy jihatdan semperfect bo'lsa ham, alohida korxonaning faoliyatini amaliy baholaganda deyarli mos keladi.

1-jadval. Iqtisodiy samaradorlik kategoriyasining qo'shni tushunchalar bilan farqlanishi

Kategoriya	Mazmun	Ifodalash shakli	Cheklashlar
Effekt	Ish faoliyati yoki chora-tadbirining mutlaq natijasi	Mutlaq qiymat (chiqarish hajmi, foyda, xarajatlari ekonomiyasi)	Xarajatlar bilan solishtirilib, shuning uchun resurslardan foydalanishning oqilonligini baholash imkonini bermaydi
Iqtisodiy samaradorlik	Olingan effekt va uni tayyorlagan resurslar xarajatlari o'rtasidagi munosabat	Nisbiy qiymat (natija va xarajatlarning munosabati yoki farqi)	Natija va xarajatlarning solishtirish qiymatini talab qiladi
Natijalilik	Xarajatlarning hajmidan qat'i nazar, qo'yilgan maqsadga erishish darajasi	Faktik ko'rsatkich qiymatining maqsad qiymatiga munosabati	Resurslardan bixira sarflanganda ham yuqori bo'lishi mumkin
Unumdorlik	Chiqarish hajmining bir yoki barcha omillarning xarajatlariga munosabati	Tabiiy yoki narxli xususiy va umumiy ko'rsatkichlar	Jarayonning texnik tomonini xarakterizlovchi
Iqtisodiylik	Kerakli sifat resurslarini minimal xarajatlar bilan olish	Resurslar uchun faktik xarajatlarning normativ qiymatidan sapmalanish	Resurslar uchun xarajatlarning izolyatsiyalashtirilgan minimallashtirilishi chiqarishni kamaytirishi mumkin

Xulosalar paragrafga ko'ra

1. Iqtisodiy samaradorlik kategoriyasi iqtisodiy fanda foydali natija va uni tayyorlagan resurslar xarajatlari munosabati sifatida shakllandi. Uning mazmuni ketma-ket aniqlandi: Vilfredo Paretonning sifatli optimallik mezonidan T. Kuppmanv va Zh. Debrenning operatsional o'lchovlariga va keyinchalik M. Dzh. Farellning asarida iqtisodiy samaradorlikni texnik va allokatSION tarkibiy qismlarga decomposition qilishiga.

2. Iqtisodiy samaradorlik kategoriyasi qat'iy ravishda effekt, natijalilik va unumdorlik kategoriyalaridan farq qilishi kerak. Ularning aralashtirilishi keng tarqalgan usul xatosi va noto'g'ri boshqaruvlik xulosalarga olib keladi.

3. Sanoat ishlab chiqarishi baholash ob'ekti sifatida material xarajatlarning yuqori ulushi, sezilarli fondozamovatlik, quvvatlarning diskret tabiatuy, ishlab chiqarish tsiklining uzunligi va ko'p nomenklaturalik chiqarish bilan xarakterizlanadi.

4. Vertikal integratsiyalangan transport kompaniyasi tarkibidagi sanoat korxonasining ishlashi iqtisodiy samaradorlik nazariyasining umumiy qo'llanilishining shartlarini sezilarli ravishda o'zgartiradi.

Manzilashtirilgan adabiyot

1. Smit A. Xalqlarning boyligining tabiati va sabablari haqida tadqiqot. – M.: Eksmo, 2007. – 960 b.
2. Rikardo D. Siyosiy iqtisodiyot va soliq belgilash boshlang'ichlari. – M.: Gospolitizdat, 1955. – 360 b.
3. Marks K. Kapital. Siyosiy iqtisodiyot tanqidi. 1-jild. – M.: Politizdat, 1983. – 905 b.
4. Kantorovich L. V. Resurslardan eng yaxshi foydalanishning iqtisodiy hisoblash. – M.: AN SSRS nashriyoti, 1959. – 344 b.
5. Kovalev V. V. Moliyaviy tahlil: usullar va protseduralar. – M.: Moliya va statistika, 2002. – 560 b.
6. Sheremet A. D. Iqtisodiy faoliyatning jami tahlili. – M.: INFRA-M, 2009. – 416 b.
7. Savitskaya G. V. Korxonaning iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish. – M.: INFRA-M, 2017. – 384 b.
8. Farrell M. J. Ishlab chiqarish samaradorligini o'lchash // Journal of the Royal Statistical Society. Series A. – 1957. – Vol. 120, No. 3. – P. 253–290.